

פרק 3 – בגבולותיה של ברית-המועצות

הידיעות מן החזית לא היו משמחות, ואילו הצטרפותם לצידנו של אנגליה וצרפת לא הבטיחו שינוי לטובה. הכוננות האווירית המועברת ברדיו וכן האזעקות הרבות השפיעו לרעה על בני-האדם. המלחמה עם תוצאותיה התקרבה בצעדי-ענק, אף יותר מהר מאשר ניתן היה לצפות.

ביום השלישי או הרביעי למלחמה בערב אבי קיבל צו-גיוס עם פקודה להתייצב בבית-החולים ד.א.ב. בפשמיסל. במפקדה האזורית ר.ק.א.ו. הוא פגש חבר מבוריפלב, אשר קיבל צו-גיוס דומה והחליטו ביחד להשיג איזה רכב כדי להגיע למקום. היום שלאחריו התחיל בשקט. בסביבות השעה תשע נשמעה אזעקה, אשר בוטלה במפרה. בשמים הנקיים של יום-סתיו יפה לא נראו שום מטוסים. אך כעבור שעה – שוב אזעקה וכשעמדנו על המרפסת וחשבנו אם כדאי לרדת למרתף-המקלט, נשמע טרטור המטוסים המתקרבים, ירדנו למרתף המואר בפנסי-נפט, שם כבר ישבו על ספסלים מעץ כמעט כל הדיירים. רק הגברים הסתובבו ותפסו ילדים, אשר למרות הכל ניסו לרוץ לחצר. אי-שם מרחוק נשמעו התפוצצויות וקולות יבשים של טריקת מכונת-ירייה וכן קולות של מכוניות המתקרבות ומתרחקות. ההתקפה – האווירית נמשכה מעל שעה וכשנדמה היה שהיא מגיעה לסופה, נשמע פתאום מטוס ומיד אחריו קול-פיצוץ אדיר. אני בדיוק עמדתי אז ליד דלת הכניסה ועד היום אינני מבין, כיצד התגליתי בחצר. עוד טרם יצאתי מן ההלם, אימי תפסה אותי בידה ומשכה אל המקלט. האזעקה בוטלה והפצצה אשר נפלה בקרבת מקום, הייתה כנראה מיועדת למכרות-המלח (ז'והה סולנה) אבל לא פגעה בה. ועוד אנו עומדים ליד פתח-המרתף, מופיע אבי ומיד אחריו נער המוביל ברסן סוס שחור. צריך היה עוד להשיג עגלה. באותו ערב ליד ביתנו נפרדנו מאבי אשר יצא לחפש את בית-החולים בתוך הזרם של פליטים. ביום לאחריו קאסיה חזרה לכפר שלה. לעומת המצב הקשה, אי-הוודאות וחוסר התקווה, סגרנו את הבית ועברנו לרחוב מאריאצקה.

כעבור מספר ימים נכנסו הגרמנים, לכניסתם קדמו התפוצצויות ופיצוצים באוויר של כל מערכות בתי-הזיקוק ומכלי הבנזין. הלילות היו מוארים בשריפות ענקיות. כבר אז ניתן היה להבין שהם היו ערוכים למלחמה באופן יוצא מן הכלל. מיד הראו את ציפורניהם בחטיפת יהודים לשטיפת מכוניות, או לניקוי רחובות. הקהילה היהודית הייתה נדהמת ומוטרדת, אך איש לא דמיין שזוהי רק חוויה קטנה ובלתי משמעותית בהשוואה למה שהגרמנים יציגו אחר-כך, ב"מהדורה השנייה". ולפני שהספקנו להתארגן, הגיעו חילופי המשמרות, ועת אלו צעדו לכיוון נהר הבוג, מהמזרח הגיעו הרובים. הם קבעו שבאו, לזמן ארוך ובאופן רציני. ניתן היה לראות, שתרבות ואורח החיים וכן מצבו החומרי של הציבור שלנו בהשוואה ליכולת הצלה שלהם, עשה עליהם רושם כביר. הייתה זו עבורם הקפיצה הראשונה מערבה מארצם הסגור והמבודד מחלקי העולם האחרים.

החיים בעיר חזרו לאט למצב סביר, אך כבר לעולם לא יכלו לחזור ולהיות למה שהיה או מה שעשוי היה להיות. נפתחו החנויות הפרטיות. אבא, שהגיע לסטניסלבוב לא מצא את בית-החולים שלו, אך פגש לפנינו את הרוסים. הוא כתב לנו שקנה בעד כל הכסף שנותר לנו מה שרק ניתן לרכוש, כי לפי מה שרואה, יהיה מחסור במזון. הוא יחזור בעוד מספר ימים... לכן השלמנו את המלאי שלנו, קנינו סוכר, קמח, אורז, אטריות, קפה, תה, סבון, גפרורים ונרות. בחנויות התנועה הייתה גדולה מאוד, לצדם של התושבים נראו בהן הרוסים, במדים ובאזרחות הם היו לבושים בבגדים כהים, מכנסי-מלח, נעליים בגזרה אחידה וכובעים שחורים או אפורים עם כפתורים באמצע. אני זוכר אותם עד היום הזה. נכנסנו לחנות של זיגמן ברחוב הרינק (השוק) לקנות כמה בדים, והנה לפני החנות עצרה לימוזינה שחורה "גז" עם אותיות צבאיות, ממנה ירד סרן ומאחוריו הנהג. הם נעמדו על סף החנות ומי שהיה בפנים, הפסיק לרגע את הקניות. הקצין הבכיר עמד כאילו בלע את לשונו והבחין שמערכת מדפים מלאים בסליל בדים. ברגע אחד הוא הרים לפניו את שתי ידיו וקרא: "אני לוקח את הכל!" ומבלי לספור הניח על הדלפק ערמה ענקית של צ'רבוניצי ויצא, ורק הנהג הסתובב בין החנות והמכונית כאשר הקצין היושב במכונית ניקה וייבש בממחטה גדולה את פניו ואת הקרחת שלו מזיעה ועישן סיגרית אחת אחרי השניה.

בסוף ספטמבר או בתחילת אוקטובר אבי חזר וכאשר התחילו הבעיות באשר לפנינו התושבים, ובמיוחד של אלה המכונים "קפיטליסטים" וכן תפיסת דירות עבור הצבא ועבור השלטון האזרחי, החלטנו לעבור לרחוב טרופקביצקה ובכך לצרף את דירתנו למרפאה. גם סבתא הופמן עם רציה וריסיק עבר אלנו. נפתחו בתי-ספר דו-מיניים ולמדות שהיה לי יותר קרוב לצ'רבונה, בחרתי ללמוד בבית-הספר ע"ש המלכה ואדביגה שם למדו רוב חברי מביאלה. הוקמו שתי כיתות ה' והועברו כל הבנות והבנים משני בתי-הספר לשתי המחלקות. יאנקה וחברותיה הובאו למחלקה השניה. ואני יחד עם בומק. בתפקיד אחראי לכיתה ומורה לאלגברה וגיאומטריה הוצב פרופסור שניידר מתיכון הממלכתי. הוא היה גם מנהלו של בית-הספר. מורה ומרצה נהדר אך גם דורש הרבה וגם עצבני. היה לו אלי יחס מיוחד, כי אישתו הייתה פעם חברה לכיתה של סבתא רפפורט, ולכן, כשקיבל בעלות על כתתנו, הציב אותי לאחראי על הסדר לפני שיעוריו. היה עלי לשמור שהלוח יהיה נקי, המטלית לחה, ועם צלצול הפעמון אשר מבשר סוף ההפסקה היה עלי להתייצב בפניו ולהזכיר איזה שיעור יש לנו היום – אלגברה או גיאומטריה, ובהתאם לכך לקחת רק גיר או גם כלי-עזר כגון מחוגה גדולה, מד-זווית. היינו נכנסים לכיתה ביחד. הוא-גבוה, רחב-כתפיים הולך באופן מצחיק קצת, מרים בקצב את זרועו הימנית, ואני מאחוריו עם הגיר והיומן ביד אחת וכלי-עזר ביד השניה. הוא היה נעצר לרגע על-סף הכיתה ומתבונן לתלמידים העומדים – דום, ומיד אחר-כך נכנס לכיתה במהירות, עובר בדפדוף על היומן ומתחיל את השיעור. אך אם קרה שהכיתה לא הספיקה מרוב שובבות לעמוד בשקט, הוא, העומד בדלת, היה מסמיק מאוד. אוזניו וקצה-אפו היו מקבלים צבע סגול והוא היה צועק בקולו הגדול במשך מספר דקות. לאחר-מכן היה נכנס לכיתה תוך כדי שפשוף ידיים, הסתובב ליד הלוח כשהוא מרים את כתפו בתנועה אופיינית לו, וכאשר הכל היה שקט, פותח בשיעור כרגיל. למרות כל אלה התלמידים העריכו וכבדו אותו.

בזיכרוני חרוט המורה קרייבסקי. גם-כן מבית-הספר הממלכתי, אשר לימד אותנו רוסית. למרות שהשתדל לשלוט על הכיתה בעזרת שני תלמידים מצטיינים – אני וגנץ – לא הצליח בדבר הזה. לכן לעיתים קרובות היה קורא לשניידר. לא אשכח אחד משיעוריו, בו נערך ביקור – מפקחים – פקידים מקיוב. איש לא ידע דבר על הביקור הזה. לאותו יום היה עלינו ללמוד בעל-פה את השיר של דז'מבייב "סטלינסקיב קונסטיטוציה" (החוקה של סטאלין) יום לפני היום הזה לקחתי לידי את ספר-הלימודים הרוסי, קראתי ארבע או חמש שורות וויתרתי על הייתר. כי הרי נשאלתי בשיעור שלפני-כן, לעומת זאת דפדפתי בעיתון "דרוהוביטסקיב פרבדה", בו הובאו לפרסום שמותיהם של חתני פרס-סטאלין וביניהם דז'מבייב, כולל כתבה על תולדות חייו. ביום שלאחר-מכן שני השיעורים הראשונים עברו לפי התוכנית בהפסקה לפני השלישי, שמיועד לרוסית נכנס בריצה קרייבסקי חיוור וצועק שיש לנו ביקור של מפקח ושהוא ישאל אותנו ויזמין להשמיע את השיר. הכיתה – כאילו ירד עליה רעם – ברובה לא הייתה מוכנה.

בהישמע הפעמון נכנסו לכיתה שני המבקרים-המפקחים, שניידר וקרייבסקי. הם מתיישבים בספסל האחרון, שפונה ממספר תלמידים אשר ערקו מן השיעור לקראת התבוסה. קרייבסקי, אחרי מילות-הכנה, מתחיל לקרוא ולשאול. אני באש הראשונה, אני יודע, שהצלתי היחידה היא לדבר לאט ולציין דבר-מה אודות המחבר ולהביא מה שפחות ציטוטים. זה היה משחק על זמן. אני קם ללא חיפזון ומתחיל את המשחק הטקטי, אני מדבר, כמובן ברוסית, ומספר, שדז'מבובל דז'מבייב הוא יוצר לאומי ועממי של קזחסטן, אשר זה עתה הוכתר בפרס-סטאלין של דרגה 2 בגובה של 50,000 רובל. הוכתר ... ואני מגיש בדייקנות יתרה את כל הפרטים שהוא קיבל. אני קובע במבט חטוף שזה עושה רושם טוב בקרב האורחים. אחרי הפסקה קצרצרה – כדי עוד פעם לציין שם ושם – משפחה של המחבר, אני מתחיל להקריא בעל-פה את השיר באיטו – על-מנת לציין את האווירה של קזחסטאן. וכאשר אני מגיע לשורה הרביעית הזכורה לי – המפקחים מפסיקים אותי באומרם שדי, שאין צורך להמשיך ושואלים היכן הכרתי ולמדתי כל-כך יפה על חייו של המשורר ובכלל, ושהם מציינים את הופעתי בחיוב. אני מתיישב, אחרי – גנץ ועוד שניים שלושה תלמידים מצילים את כבוד הכיתה ושל קרייבסקי, ואחר-כך – התבוסה.

כעבור זמן לא רב נפתחו לשימוש כל התלמידים של בתי-הספר המקומיים "בית-יארוש" – ברחוב מיצקייביץ' – המכונה בית-החלוצים (פיונירים) ואני נכנסתי לבית הזה לראשונה, נדמה לי, לרגל האשוח של חג-המולד, או לרגל הקרנבל. עוד ניתן להבחין בו עקבות הפאר של פעם בצורת לוחות כציפוי על הקירות וכן נברשות יקרות בחדרים. המרתפים המרווחים וקומת קרקע נמסרו לשימוש הילדים ובקומה הראשונה התמקמו המשרדים. למטה התארגנו לתלמידים פינות-שונות לעיונם, בקומת-קרקע אולמות למשחקים, חדרי-קריאה וכן אולם קטן לסרטים. היה זה בעצם, המקום היחידי בו נפגשו התלמידים מבית-הספר הרוסי ובני-המקום. עקב הניגודים הנמשכים וחוסר אומן הדדי המפגשים הללו הפכו לעיתים קרובות למריבות ואף לתגרות-ידיים. לרוב ההתפרצויות הללו התהוו, כאשר תלמיד מצד זה או אחר היה מזמין בחורה לדקוד. זכור לי מקרה בו אחד משלנו הזמין לדקוד את ביתו הצעירה של הגנרל ריאבישב, המפקד-הצבאי של אזור דרוהוביץ'. הוא התגורר ממש ליד בית-יארוש, ותפס את כל ביתו של שראיר. הבחורה הלכה לדקוד, אך בזמן הריקוד קפצו עליה כמה

רוסים. הם הפרידו בין הרוקדים ומשכו אותה בחזרה אל קבוצתם. לשם היו המבקרים באים בקבוצות, כי היה זה יותר בטוח, מה עוד, שהרוסים בדרך-כלל היו מצוידים בסכינים-פיניות בתוך מעילי-העור שלהם והיו משתמשים בהן כשהיה נדמה להם שמישהו העליב את כבודם. אנחנו, לעומת זאת, היינו מצוידים בצרורות-מפתחות. אז, בערב ההוא כשיצאנו לא יכולנו להרשות לעצמנו לעבור על העלבון בשתיקה והכנסנו מכות לאותם הבחורים, אם-כי, יש להודות, שהיה זה לא קל.

באותו זמן בומק התחיל לפתח את הקריירה האומנותית שלו. הוא נרשם למקהלה שנוצרה במועדון, ובמהרה עלה לדרגת סולן. כיוון שהכירו בקולו הערב, כפי שהיה בזמנו במקהלת בית-הספר. באולימפידות שנערכו מדי שנה על-ידי כל בתי-הספר בומק היה מקבל פרסים בכסף ובמדליות.

וכך עברה-חלפה עוד שנת לימודים. במצב חדש, על רקע שינויים בעיר, בה היו מתאספים ומצטרפים תושבים חדשים ממזרח. וכיוון שהאספקה לא הייתה מושלמת והמחסור במזון גבר, הופיעו תורים לפני החנויות, דבר זה לא היה מוכר עד כה בעיר. וכך מדי פעם צריך היה לעמוד בתור להשיג גפרורים, או סבון ובמיוחד סוכר. ובקיץ עמדנו בתור לקבל אבטיחים שמוצאם מקרים.

בקיץ 1940 יצאנו עם אבא לנופש לטרוסקבייץ. אינני זוכר, אם התגוררנו אצל בני-הדודים שלנו, או בקרבתם. בכל מקרה נפגשתי לעתים קרובות עם צ'רנולקה ועם לונק, המבוגרים ממני במספר שנים. המקום הזה, שעוד לני זמן לא רב היה כל-כך מאוכלס והצטיין כמקום מלא חיים ותנועה מוגברת במיוחד בעונת הקיץ, עשתה עלי עכשיו רושם מזכא. נופשים מועטים, ברובם אנשי-צבא, הסתובבו ליד "הכונכיה" ורק שניים או שלושה בתי-קפה, הפועלים בשרות ציבורי, היו פתוחים וגם הם, לפי הדוגמה הרוסית, שימשו כבתי-קפה וכמסעדות. וכך, כשאני ואבי ישבנו ליד שולחן אחד ושתינו תה עם עוגות, היושבים ליד שולחן אחר אכלו דג-מלוח עם מלפפון ושתי וודקה או בירה ולאחר-מכן מנות חמות. בילינו שם שבועיים, היות ואבא השתמש כאן במים-מינרליים – במרפאת נפטוסיה או של יאן – אינני זוכר כבר, אך אני זוכר את השיר "טוצ'י נד גורודוס סטלי" (עננים עמדו מעל העיר), שהיו מנגנים אותו בצהרים ב"כונכיה". היה זה שיר ששלט באופנה.

חזרנו הביתה, אך בבית המצב לא היה מי יודע מה. סבתא רפפורט כמעט תמיד נשארה בבית והתלוננה על מיחושים בידה הימנית, הדבר התקדם לקראת שיתוק, ולמזל הרע היא שברה יד, אשר לא הגלידה כמו שצריך. וכך אי-אפשר להתלונן על מחסור בבעיות.

שנת הלימודים שלנו החלה בהשגחתו של קזיו הופמן, המחנך הנמרץ והאהוב. עוד יותר ממנו מצאה חן בעינינו אישתו, המחנכת של כיתה ו' מקבילה ושם היא הייתה מורה לבוטניקה, בין הייתר. קזיו רצה מאוד ושאל כל, שהכיתה שלו תהיה המצטיינת, לכן הכניס הרבה מאמץ בחינוך תלמידיו ואין ספק בהטבה ניכרת. רק פעם גרמנו לו תרמית לא נעימה, כאשר החלו בסוף אוקטובר חיסונים נגד מחלת הטיפוס. אני זוכר, שלכיתה נכנסה הרופאה של בית-הספר, העלמה רייטר, חברה של אבי, אשר בעת הצורך ביקרה גם בביתנו וטיפלה בי. אבי היה בדעה שלא צריך שהרופא בעצמו יטפל בבני-ביתו. הרופאה רייטר השמיעה בפנינו הרצאה קצרה על תפקידו וחשיבותו של החיסון, חילקה את הכיתה לשתי קבוצות – בנות ובנים – סימנה את המועדים ועצבה אותי כזה שאמור להוביל את הבנים

לחדרה. באותו יום, היה זה, נדמה לי, אחרי השיעור האחרון סידרתי את הבנים בזוגות, וכך בצורה מאורגנת יצאו מהכיתה, עברנו את הקומה הראשונה ואת קומת-הקרקע, ובמקום לגשת לחדרה של הרופאה יצאו לחצר וברחנו לפארק. כמובן, הכל היה מתוכנן מראש וכאשר הגענו לכיכר ס'נייז'נה התחלקנו לשתי קבוצות ופתחנו במשחק כדורגל. לא היה צריך לחכות לתוצאות העניין. באותו ערב הרופאה רייטר דיברה בטלפון עם אבי והתלוננה שכה אכזבתי אותה. המורה-המחנך קאזיו סימן בתעודתי החצי-שנתית ציון "לא נאה" בהתנהגות. אחר-כך הכל הסתדר איכשהו. למורה היה תחביב והוא עלון-הכיתה, ומשום שהכיתות התחברו ביניהן בנושא זה ואני עזרתי לו בעריכת העיתון ובנוסף, למזלי, זכינו במקום הראשון, המורה קאזיו החזיר אותי לכנפי-חסדיו, וכן גם הרופאה.

בדצמבר סבתא רפפורט כבר לא יצאה מהבית, לרוב ישבה בכורסה הגדולה. ידה הימנית הייתה משותקת ועוד הוסיפו להטריד אותה מיחושי-לב החוזרים ובאים. ביום ראשון – לני ערב חג-המולד באתי לסבתא בבוקר וההורים הצטרפו בצהרים. סבתא הרגישה טוב יותר וניהלנו שיחה על זה ועל הה. ביום שני החלה חופשת-החורף, לכן לא הלכתי לבית-הספר ואמא יצאה לקניות. בסביבות השעה תשע צלצל הטלפון והניה בקול-בכי אמרה, שסבתא הרגישה פתאום רע ומתלוננת על כאבים חזקים בלב. מיד טלפנתי לאבא למרפאה שיבוא מיד לרחוב מריאצקה. בפתח הבית אני חיכיתי לאמא וכשהיא הגיעה עצרנו מרכבה ומיד נסענו לביתה של סבתא. לא הספקנו, לפני שהגענו סבתא מתה מדם-לב. אני לא רציתי לדאות אותה מתה. רציתי להנציח את סבתי האהובה עלי ביותר והאוהבת אותי ביותר כפי שהייתה בחיים ובתקופת ילדותי. מתקופת הביקורים המיוחדים המשותפים במשרדה ב"גליציה" או בביתה ברחוב לסניינסקה ומריאצקה, היציאות המשותפות לטרוסקביוץ וחופשות ביארמצ'ה, וורוחטה, איבוניץ ובקריניצי. הכאב היה קשה לנשוא וביום שלאחריו, בצוהרי-יום דצמבר קר, עת ניכר היה בעיר החג המתקרב, יחד עם קבוצת ידידים יצאו לכיוון בית-העלמין בלאניה. אמא ישבה שבעה בביתה של סבתא, אך ביום השלישי הופיע רוסי אחד עם צו ממחלקת המשפט להקצאת השיכון, לא הואילו הסברים ובקשות לדחות את הפינוי לשבוע. קיבלנו שלושה ימים ומכל מה שהיה בבית-סבתא ואווירתו לא נותר זכר. כמעט בכל יום ראשון היינו מבקרים את קברה. בתקופת הכיבוש ועד למועד חיסול הגטו, המצבה נהרסה כולה. ולאחר שעזבנו את דרוהוביץ, המקומיים, תושבי העיר, הוסיפו וסיימו את ההרס, ובמקום שהיה בית-העלמין יצרו שוק נרחב.

הגיע אביב של שנת 1941 זכור בביצות אחרי הפשרת השלגים. ובמכירת פרחי סיגליות ופרחים ראשונים אחרים. הכל מסביב היה כאילו יפה ומשמח. ורק העתיד לא הסתמן בורוד. הקשבנו עם אבא מדי יום לשידורי-הרדיו בלחש – בשפה הפולנית המשודרים בגלים הקצרים מלונדון. מדי יום בשעה שמונה נשמע ה"בום-בום" האופייני המבשר את הקשר עם העולם. באותו זמן היטלר השתלט כמעט על כל אירופה. באוויר ובים ניתן היה לחוש בקרב על אנגיה הנורא בתוצאותיו. הגיעו שמועות המשודרות על-ידי שירות-הביון האנגלי אודות ריכוז הצבא הגרמני המוכן ומזומן להנחות מכה על המזרח. אך אצלנו עדיין לא הורגש דבר. להפך, קראנו אודות מינויים חדשים בצבא, כולל מפקדי-צבא, אך אנחנו לא חשבנו שיש קשר בין הדברים הללו לבין המצב בהווה ובעתיד.

האביב היה חם וערב אחד נכנסתי למרפאה של אבי בהצעה שנלך המקום המרפאה שלו לשתות בירה. אבא העמיד פנים שלא הופתע בהצעה שלי והסכים. אחרי השעה שבע יצאנו לכיוון הפארק ברחוב טרויסקבייצקה, שם על שפת האגם ליד צימברקייביץ במקום המלתחה והמזנון של פעם התמקמה מסעדה בשם "לטו". התיישבנו ליד שולחן, וכיוון שאבא הכיר כאן את רוב המלצרים, ביקש אחד מהם בשם יוזיו שיביא שני "האלבים" – (חצאי ליטר בכוס) עם מצמוץ-עין. ומיד הועמדו בפנינו שתי כוסות ענקיות בירה לבנה עם קצף אופייני מעליהן. זה נראה מפתה ומעורר תיאבון ומיד ניגשתי לעבודה. אבא שתה לאט ובתוצאה טובה יותר. אצלי העסק לא פעל משום-מה. אחרי ששתיתי כרבע כוס, להגיד את האמת, היה לי כבר מספיק. במאמץ רב לגמתי עוד טיפה אך יותר לא יכולתי. אבא העמיד פנים שלא רואה את ייסורי ורק כשעל פני הופיעו צבעים ירוקים-צהובים, החליט שיש לצאת לאוויר הצח ולהתקדם הביתה. מאז במשך מספר שנים נגמלתי מתשוקת הבירה. וגם היום אני מעדיף בירה שחורה.

בחודש יוני ניתן היה להבחין בתנועה מוגברת של מכוניות-צבא בעיר וכן הרבה אנשי-צבא. נפוצו שמועות, שמתוכננים בסביבה אימונים גדולים. ביום העשרים בערך הסתיימה שנת-הלימודים והחל החופש הגדול. אבי קיבל כתב-מינוי לצאת בעוד חודש למקום-ריפוי מימי בברית-המועצות. תוכניותינו לא היו מוגדרות עדיין. ביום ה-21 ליוני שיחקנו בבוקר בחצר והנה נשמע קול טרטור מטוסים ויריות תותחים כנראה נגד-מטוסים. ליד ביתנו עצרו שני קצינים והסתכלו בעניין רב בקרב המתרחש גבוה באוויר. הם העריכו שזהו קרב מדומה, קרב-ניסיון. אך מיד, כעבור רגעים מספר, נשמעו קולות-אזעקה ומכל הרמקולים הדדה קולו של מולוטוב המבשר על פרוץ המלחמה. ידענו שה בא, ומהר מאשר שיערנו.

פרק 4 – השואה בדרוהוביץ'

המאורעות התרחשו במהירות בזק. ולפני שהספקנו להתאושש, עברו ונמשכו בעיר יחידות-הצבא שנסוגו, וכניסת הגרמנים בישרו שרפות נוראיות של בתי-זיקוק הנפט שפוצצו. הגרמנים נכנסו בתחילת חודש יולי בבוקר לדרוהוביץ'. אבי אז היה בבית-החולים העירוני, בו מונה למנהל המחלקה הפנימית. אמא ואני החלטנו לצאת החוצה להסדיר קניות קטנות וכן להתעדכן במצב. בבית נשארה טוסייה אשר מאז עברנו לטרוסקבייצקה יחד עם אמה טיפלה במשק ביתנו, ובכן הלכנו דרך פודבאלה, ליד בית-הספר האדום לכיוון סטרייסקה, וראינו המון אנשים, ברובם יהודים רצים בכיוון הנגדי. הם מספרים בחיפזון, שליד בית-המשפט נמצאו גוויות אסירים שנרצחו על-ידי יחידות הנ.ק.וו.ד שנסוגו וזה גרם לפוגרום נגד יהודים והמון זועם, אחח חימה, ברובם אוקראינים צועד חמוש בכל הבא ליד אל העיר. חזרנו מהר הביתה. כשלאבא נודע הדבר, הוא שלח לבית רכב של עזרה-ראשונה, אשר בין יתר הפצועים, הביאה גם אותי לבית-החולים. הם לא פגעו כאילו בנשים. נסענו יחד עם מת מכוסה בסדין לבן וכן עם פצוע אחר מדמם קשות שהשמייע את אנחות חלשות. ביליתי את הלילה בבית-החולים יחד עם אבא על ספה קטנה בחדרו. באותו זמן אמא עם טוסייה שהו בבית נצורות על-ידי שישה בריונים, שתויים ושיכורים לגמרי, מזוינים במוטות-ברזל ומקלות-עץ. כך אנשי באנדרה קיימו את תוכנית המוצהרת שלהם "אוקראינה החופשית". כשאמא ראתה שהשער הנעול מתחיל לחרוק, היא קראה מבעד לחלון לחיילים גרמנים שעברו ברחוב, וכיוון שידעה היטב את השפה הגרמנית, הסבירה שזהו ביתו של רופא, ושהאנשים הללו הם סתם בריונים. החיילים במספר יריות גרשו את הבריונים, אחד מהם נפצע ברגלו וכך היה לנו שקט זמן-מה.

ביום המחרת צפינו בהלווית-ראווה של אחד הסטודנטים האוקראינים, אשר גופתו נתגלתה בבית-המשפט. ושוב נפלה אימה על ציבור היהודים, שהמעשה לווה בפוגרומים. אך אז כבר המשטרה והגסטפו השתלטו על המצב, תוכניותיהם היו הרבה יותר מתקדמות, לכן התקרית עברה רק בניפוח חלונות בדירות. "הלומפן-פרולטסרייט" חגג את חירותו.

הכל התנהל על-פי התוכנית שנקבעה מראש. יצאה פקודה לענוד סרטים עם מגן-דוד, והרופאים נאלצו לרקום בתוכו את המילה רופא (סנדצט) אבי הועבר מבית-החולים הממלכתי לבית-החולים היהודי ב"לאניה" בו עם הזמן מונה למנהלו. לאחר-מכן יצאה פקודה להעביר את האוכלוסייה היהודית לרובעים מיוחדים בעיר ושם לרכז ולצופף אותה. הדבר הזה גרם לנדידת – עמים אמיתית. אנחנו עוד נשארו בדירתנו למשך זמן קצר. אחר-כך בא צו למסור את מכשירי הרדיו ובסתיו – את הפרוות ושאר לבוש חם וכן מערכת הסקי. בו-בזמן ה"יודנרט" נאלץ להעביר שילומים בזהב ודברי-ערך וכן לשגר מדי יום מספר קבוע של גברים לעבודת כפייה, שעבודה הם קיבלו 250 גרם לחם ומרק מימי. במשך העבודה הזאת, שעליה הופקדה המשטרה, גסטפו, "שוצפוליציי", ראו משטרה אוקראינית המכונה שחורה,

בהשגחת הגסטפו, לעתים קרובות נפלו חללים בין העובדים. בידי הצוררים עבור כל דבר שטותי או לפי מצב רוחו של השוטר.

החורף של שנת 1941 – 1942 היה קשה מאוד. כל יום, יותר ויותר, נראו ברחובות אנשים מדולדלים, כחושים ונפוחים מרעב. הרבה ילדים מתו מרעב. השלטונות ניגשו להקמת גטו וחיסלו את הרובעים המאוכלסים על-ידי יהודים. הרופאים הוכנסו לבית-קריגל ברחוב טרוסקבייצקה. את האוכלוסייה שנותרה גרשו עם יתרת המטלטלים לגטו, אשר ראשו עבר בין רחוב שקולנה וצ'צקי, ולאורכו לכיוון לאני. המועדפים היו מי שיצאו מדי פעם לעבודה להרבקה, ליאנה, "אומשלגשטלה" "שטיישה וורקשטטה" ומפעלי לבנים או למקום עבודה "אוויל א. ג."

מאז ינואר 1942 עבדתי כמתלמד בנגרייה גדולה של אחים קלמפנר ברחוב ז'ופנה הנשלטת על-ידי "קרפטן אויל" לנגרייה היו שני חלקים: אחד גדול יותר בו התמקמו שישה או שמונה בתי-מלאכה ומשור מכני וכן החלק השני הקטן עם שלושה בתי-מלאכה ומשור מכני. היינו חמישה-עשר איש כולל המתלמדים. המשפחות קלמפנר גרו יחד עם מספר עוזרים, בשני בתים ליד הנגרייה. רק התחלתי לעבוד, ביום השני או השלישי, הצעיר שבקלמפנרים שלח אותי לחברו לרחוב סטרייסקה, שאביא משם "גלסס צופלהיבל". ידעתי והלכתי לקצה השני של העיר, וכאשר הגעתי לשם, לא רחוק ממפעלי-גז, נודע לי שאין בכלל דבר כזה, אך כזה הוא המנהג אצל הנגרים וזו היא "אש הטבילה" של מתלמד. עבדתי לא רע, כל יום הכרתי טוב יותר את הטכניקה של עיבוד העץ. הדבר הקשה היה בשבילנו התלמידים מלאכת הפוליטורה. היה זה קשה בכך, שאי-זהירות בהובלת ספוג עשוי שיער ובד או החזקתו זמן מה במקום אחד, שהוא ספוג בכוהל ולכה עלולה לגרום לשרפת העץ, הדיקט או הפורניר. ואז נעשים כתמים כהים וצריך לגרד את הקרשים ולשים פוליטורה מחדש. זכור לי כיצד מעל כל אחד מאיתנו עמד עוזר וקרא: "משה, בקצה ! משה, באמצע ! בתחילה !" היה זה סימן, שעבודה לפי ההוראות הללו משיגה תוצאות טובות.

הסתיו, בזמן אחת האקציות, עבדתי בבית-המלאכה הקטן יחד עם קלמפנר הבוגר, עם אייסנר ועוד עובד אחד. בלילה התחבאנו במרתף שמתחת לבית-המלאכה שלנו השייך לאייסנר הזקן. בקרבת מקום מאוכלס על-ידי אוקראינים צעירים הוקם לפני מספר שבועות משרד לשירותי בנייה והוא ויסת את זרימת המעיין. אנחנו לא עזבנו את הנגרייה במשך יומיים, בהם התנהלה האקציה. ישנו על המתקנים או על הרצפה, שמנו למשכב שברי-עץ, התכסינו בשקים ושמרנו לסירוגין. כאשר נדמה היה שהאקציה הולכת ומסתיימת ראינו פתאום קבוצת שוטרים ממשמר המשטרה ובראשם שניים משירותי הבנייה צועדים ישר לכיוון המסגרייה שלנו. נכנסים, מצווים להרים ידיים למעלה, ממששים אותנו אם אין לנו נשק ושואלים היכן נמצא כאן יהודי שמסתתר. אנחנו עונים, שלא ידוע לנו. שניים מהם בודקים בכל הפינות וכן בדירתו של קלמפנר ולא מוצאים איש. ואז מתחילים להכות אותנו במוטות וכאשר לא מוציאים מאיתנו מידע, מעמידים אותנו לאורך המשור ומתכוונים לביצוע העונש. אייסנר נשבר, מרים מכסה ברצפה ומוציא משם את אביו הזקן. הוא עוד מתחנן, רץ אחריהם, והם מעמיסים את האב על מרכבה שעברה במקרה ונעלמים משדה-הראיה שלנו. אלה משירותי-הבנייה חוזרים לעבודה וניכרת עליהם שביעות-רצון. עוד יהודי

אחד פחות ! ואנחנו יושבים כך עוד זמן-מה, מסתכלים בלי לראות, אדישים לכל. אני חש כפי שמימי לא הרגשתי, כאשר עמדתי עם הידיים למעלה ולפני רובה מכוון אלי.

החטיפות והאקציות גוברות והולכות. את הרופאים וצוות הרפואה מבית-הרופאים ברחוב טרוסקבייצקה פינו לגטו. התגוררנו בדירה קטנה ברחוב גרברסקה וכאשר הגיעו שמועות על אקציה גדולה מכוונת נגד בלתי מועסקים וזקנים, הפכנו אחת המרתפים למחבוא. יום-יום בשווי מהעבודה, יחד עם בנו של בעל-המקום ועם אבא, סגרנו אחד המרתפים בלבנים וקורשים ישנים ויצרנו מין קיר עם מדפים ועליהם צנצנות עם מלפפונים חמוצים וסירים ריקים כפי שנהוג במרתף. ייצרנו מין הסוואה לטיח הטרי ולתוך המחבוא צריך היה להגיע בזחילה. במחבוא שמנו שני ספסלים מעץ ושני כיסאות וכן דלי עם מים. המחבוא עשוי לשמור עלינו רק במשך מספר ימים.

בחודש נובמבר, עת התחיל יום החמישי הזכור העקוב מדם, למרתף ירדה אמא, שני בעלי המקום, אבי הבעלים וכן סבתא הופמן עם בטקה ורציה. בומק כבר אז לא היה בחיים. אני ואבי הלכנו לעבודה. הכל היה בסדר כאילו. אך בו בזמן החלה להשתולל בגטו אחת האקציות הנוראיות ביותר. את היהודים לא כיוונו למקום איסוף, אלא רצחו אותם במקום. התחרות בין אנשי הגסטפו השונים בליווי המשטרה השחורה נמשכה מספר שעות. וכתוצאה ממנה הרחובות כוסו בגוויות ודם נשפך בשפע. הפעילים למופת היו אז לנדאו וגינסר וכן הקר וגבריאלי, אשר הרג את שולץ. הם ירו בכדורי "דום-דום" אשר היו מתרסקים לחלקים קטנים בתוך הגוף.

וכאשר השביעו את תאבונם, אספו את היהודים ההרוגים למחצה, אחוזי בהלה בבית-כנסת קטן הגובל עם דירתנו. ואז בעת שסבבו את הבית גילו באחד הקירות בגובה – מרתף פתח קטן וחדש. בעלת-הבית סבלה מאסטמה ומחוסר אויר. הם שם לכן הוציאו לבנה וזה גרם לגילוי המחבוא. אנשי הגסטפו שמו יד בפתח וחשו באוויר חם היוצא מבפנים. הבינו, פרצו למרתף אבל לא הצליחו לגלות את המחבוא. חזרו לשם מספר פעמים, עד אשר מצאו אותו והחלו להרוס את המחיצה. ואז יצאו האנשים מהמחבוא והם סחבו אותם אל שטח-המוסך ברחוב סטרייסקה יחד עם מספר אנשים נוספים. כאשר הדבר נודע לאבי, הוא פתח במאמצים נמרצים לשחרר את יקירנו. וכשהם – אנשי הגסטפו לא רצו לשמוע, ביקש לשחרר את אשתו ואת אחותו הצעירה רציה. אמי יצאה אך רציה לא הסכימה להשאיר את אימה ואת אחותה בטקה. הם כולם הוצאו להורג בתאי הגזים בבלז'ץ או בטרבלינקה. הרבה אנשים נורו ביערות ברונוביץ. ורק הבגדים והנעלים של נשים וגברים – אשר הובאו משם לבית-הכנסת בלאניה, אשר הפך למחסן, הועידו על דרכם האחרונה.

אבל אני לא ידעתי על כך דבר. עבדתי בבית-המלאכה, אשר מספר ימים לפני האקציה הועבר מז'ופנה אל בית-טרנבסקי ברחוב בוריסלבסקה. היה זה כעין חלק ראשוני למחנה עבודת כפייה של ה.ס. ומשטרה. ידעתי רק שבגטו מתבצעת אקציה, אך לא היה לי שום מידע אודות משפחתי. בסביבות השעה שתיים, כשנדמה היה שהאקציה הנמיכה קול, הצלחתי לשכנע את השוטרים שיתנו לי לצאת לגטו. צעדתי לבדי דרך רחוב בוריסלבסקה, גרנצרסקה, לאחר-מכן ליד הכנסייה חציתי את רחוב מיצקייביץ' ליד חנות וגנר, עם סרט על הזרוע ועם האות – R על החזה, סימן שאני עובד עבור התעשייה הצבאית הגרמנית, המשכתי לכיוון הכניסה לגטו מצד שקולנה. בדרך עברו על פני עגלות מלאות מתים, כתמי

דס בכבישים, במדרכות ועל קירות הבתים. פניתי לרחוב סטולרסקה וכאן עצר אותי שוטר יהודי מכור. הוא היפנה אותי ליוזנר, שם הובאה אימי. לא היה כבר טעם לחזור הביתה. בערב הלכנו עם אבא להוציא משהו מהחפצים שנותרו. שמענו זעקות ואנחות של האנשים אשר הוצאו אחרונים מכותלי בית-הכנסת ההוא. כל זה נראה כזוועה הבלתי ניתנת להבנה, כמו חלום בלהות. אך זו הייתה אמת.

באותו בית שהיינו זמן לא רב, ובו התגורר איתנו רייטיק שעבד בגנים ברחוב יאן. מאותו רגע שלקחו את אימו, היה הוא חסר-מנוח. לא יכול היה למצוא לעצמו מקום. החליט לחפש הצלה בכוח עצמו. לפי מראהו לא היה דומה ליהודי. בעזרת אבי הוא רכש לעצמו ניירות מזויפים ובתור ארי, יחד עם עוד חבר, הטעין תרמיל-גב אי-אלו חפצים ועם מעט כסף בכיס יצא בלילה אחד לכיוון צפון-מזרח, בכוונה לעבוד באזור ווהלין ושם לשבור את המלחמה. אך לצערי, הוא לא הגיע רחוק. בבדיקת המסמכים של השניים ברובה-רוסקה הם נראו בעיני השוטרים חשודים. נלקחו לחקירה, הוכו, ועונו, והודו. ושם ניספו בתאי טרבלינקה.

ובינתיים נתמשכה מלאכת-חיסול הגטו. פרצה מגפת הטיפוס, וגם אבי נדבק ממטופליו. אבא עם אמא גרו בחדר אחד בבית ברחוב שקולנה, שם קובצו הרופאים. אני כבר מאוכלס בקסרקטין. בעיית מחלתו של אבא הייתה מסוכנת מאוד. ראשית עקב אפשרות לסיבוכים, שנים מפני שאנשי הגסטפו או עוזריהם היו הודגים את כל החולים בטיפוס. למזלנו המחלה עברה בקלות ולא נמשכה זמן רב, אבל אבא נחלש עד מאוד. לפני חיסול הגטו אבא הועבר עם אחרים למחנה שיעבדו שם בתור רופאי-המחנה. קודם עוד נאלץ להיות עד לסוף הטרגי של בית-החולים היהודי, אשר היה שותף לסופו של כל האזור, בו פעל מזה עשרות שנים.

וכן, השלישייה שלנו, בדומה לשרידי אוניה שנטרפה, אחזנו בקרש-הצלה היחיד – במחנה המחנה ממוקם בין ביתו של דינסטג לוינגרטן ברחוב ז'ופנה והלאה לאורך גרנצרסקה ויאגלונסקה לכיוון הרחוב בוריסלבסקה. נקודת היציאה שלו הייתה הבית ההוא של טרבסקי מעל שפת המעיין. הייתה זו נחלתם של גדולי הגסטפו כמו מינקוס וסובוטסה וכן מנצינגר, שיינבך והמפקד הילדנברנד שהתפרסם מפעילותו במחנה יאנובסקה בלבוב. במקביל לחיסול הגטו ואחריו הגיע תורו לחיסול נקודת-האיסוף ואחריה בתי-המלאכה העירוניות ואחריהם הרבקה ומפעל-לבנים. בזמן אותן האקציות האכזריות ניספו טובי הנוער היהודי מדרוהוביץ'. ורק מעטים הצליחו להינצל ולעבור למחנה שלנו או למחנה הגסטפו היחיד ביאן.

המחנה התקיים בחיים שלו מדי יום ביומו. בשעה חמש ושלושים בבוקר התאספנו בשורות בכיכר המחנה בקבוצות – קבוצות לפי מקומות עבודה. הראשונה הייתה הנגרייה שלנו והיא שימשה כעין ראש-הצעדה, אחריה הלכו קבוצות אחרות המועסקות ב"נאפטה" והעובדים ב"גליציה". מולנו התייצבה המשטרה ממשמר התעשיות אשר ליוו אותנו. הלאה המועסקים ב"פולמין" וכן שירותי המחנה. לפי פקודת "עמוד דום" באושטיין המכונה "מקס-הדמים", מפקד שירותי הסדר הגרמני מסר דו"ח להילדנברנד או למי שבא במקומו, אודות מספר שוכני המחנה. הוא היה עובר על שורות הקבוצות והתייצב ליד השער הכבד העשוי-עץ וכן, בעומדו ליד היציאה הכה בשוט את האסירים לפי בחירתו. היה זה תחביבו המיוחד של מנצינגר. בליווי מכל עבר על-ידי משמר היינו מגיעים לעבודה. העבודה נמשכה ללא הפסקה עד לצהריים, ואז הזהדה האזעקה המבשרת על הפסקת הארוחה. היינו מובלים

לחדר האוכל, אותו ניהל רייפלר. ניתן היה לקבל שם מרק די סמיך וחם, פת לחם וקפה-תבואה. בשעה ארבע היינו חוזרים למחנה ולאחר בדיקה שנעשתה על-ידי השומרים שלנו, חוזרים הביתה. בערב היינו נפגשים באחד החדרים עם חברה מעורבת, כדי לשוחח בין הדרגשים רבי-הקומות על דא ועל הה, לצחוק על גורלנו או לדמיין את אהובותינו וללחוש להן מילים מתוקות, ולשכוח את הכל. וכשלא היו אקציות וכאשר אנשי הגסטפו היו עסוקים עם עצמם ולקראת ליל מוצאי-שבת ויום חופש היינו אפילו רוקדים לצלילי הפטיפון ששרד באופן לא מובן, או לקצב הסגנון העצוב לצלילי נגינתו של שרייר בכינוו ובכך הוכחה האמת האמיתית, שאדם החי, אם עדיין יש בו קצת כוח וניצוץ של תקווה, דומה שהוא חי חיים נורמליים. והייצור האנושי מסוגל להסתגל לכל מצב ולהיאבק על חייו.

כפי שכבר ציינתי, הנגרייה שלנו הייתה ממוקמת ב"נפטה" בהנהלתו של האופטמן, שלא מצא חן בעיני שני הקמפנרים. ומכאן מריבות חוזרות ונשנות ביניהם. המנצח במריבות הללו היה לרוב המקרים האופטמן ולא משום שהייתה בידו השליטה, אך מפני שהיה מתייחס לסיבות המריבות באופן משלו. ובאותו זמן עליתי מדרגת מתלמד לעוזר הנגר וכן ניהלתי מחסן הקרשים וחומרים אחרים הנחוצים לעבודה. המחסן היה עבודי ועבור עוד כמה בעלי הסוד מקור פרנסה נוספת. היינו מוכרים בחשאי כוהל המצוי במחסן לעיבוד הפוליטורה, או מחליפים למזון, אשר שימש לחגיגות לילות-שבת.

המחסן הזה הפך במרוץ הזמן למחבוא לאקדח או רימון שנקנה מאחד הגרמנים על-ידי המהנדס קראנק, אשר עבד אצלנו בתור כוח טכני, ומעבד ציורים ותמחירים. הוא עשה זאת כהכנה לבריחה לאינגריה הלא – מוצלחת עם אישתו ובן דודתה של האישה, בחור בן-גילי. מספר ימים לאחר שטמנתי את החפצים הללו באחד האצטבאות הגבוהות במחסן בין גיליונות גדולים של ניירות – זגוגית וארגזים עם מסמרים במידות שונות, כאשר הגענו בבוקר לעבודה, הגסטפו ערך סלקציה בשטח הרפינריה. הם הוציאו את המבוגרים שבין העובדים, אספו אותם ורצחו אותם בברונוביצה. אותנו, שגם הפעם שרדנו, הובילו בקבוצות קטנות לחדר-האוכל וערכו בנו חיפושים אישיים. הייתה לי, תלויה על צווארי שקית מבד קטנה, כמו גם של אמא ואבא, ובה שפורפרת-זכוכית עם ציאן-קלי. ובדרך כלל, אם אנשי גסטפו היו מגלים דבר כזה – היו את נושאו הורגים במקום. הם כעסו מאוד שמישהו ימות ללא אישור מצדם. ובכן, כאשר ציוו עלי להראות את החזה בעירום, הרמתי את החולצה למעלה יחד עם השקית. היה לי מזל. הם לא מצאו דבר. וכאשר נדמה היה שהכל חזר לשגרה וחזרנו לעבודה, הם ערכו חיפושים בכל בתי-המלאכה, ובין היתר ציוו עלי לפתוח את המחסן. חשתי את עצמי אדיש, בדומה לאדישות שלפני ההוצאה להורג בז'ופנה, וגם כאן שיחק לי המזל. הם ערכו חיפושים קדחתניים במדפים הנמוכים, בדקו את המדף האמצעי ומיששו בהינף למעלה והלכו. כאשר ראיתי אותם מתרחקים די-הצורך, יכולתי לנשום לרווחה. לכל הדברים הללו, כפי שנודע לי מאוחר יותר היה קשר למרד הגטו בווארשה, בביאליסטוק ובקרקוב.

מתוך הרבה מחזות, אשר נחרטו בזיכרוני מאותה התקופה, תמיד אני חוזר בהתרגשות יתר לאותו ערב לפני יום-כיפור באוקטובר 1943. מפקד המחנה הסכים – דבר זה היה קשור בעצם למתנה חדשה: להפוך שני חדרים גדולים בבלוק-הגברים לבית-תפילה. אותו ערב, ערב יום-כיפור ליד שולחן גדול מכוסה מפה עם הרבה נרות עליו, התייצבה כמו לפני שנים

בלאניה, דמותו התמוהה של אביגדור, עטוף טלית. לידו שני בניו וכל השאר שרויים בתפילה, פתאום הופיעו בפתח הדלת הפתוחה לרווחה הילדברנד ומנציגר. מאחוריהם באויסטיין ואחרים. איש לא הפסיק את התפילה, התפילה והתחנונים למחילה ולברכה. הם עומדים כרגע, מבטם נתון לעבר אותם המעטים, אשר עדיין שרדו – ועוזבים. היהודים ממשיכים בתפילה.

באמצעות אבי היה לנו קשר עם העולם החיצוני. הוא יכול היה בתור רופא לנוע גם בצד הארי. לכן ביקר אצל אי-אלו חולים, בהם הוא טיפל וכן חבריו הרופאים, וכן היה בקשר עם טוסייה, אשר התגוררה באחד הבתים של סבתא ברחוב מאריצקה. אותו בית העברנו אחר-כך לבעלותה לאות הכרת-תודה. בזכות הקשרים הללו ניתן היה למכור אי אלו חפצים בעלי-ערך ותמורתם לרכוש תוספת מזון. ומה שחשוב ביותר, יכולנו לקבל ידיעות על המתרחש בעולם, מידע מן החזיתות, אם-כי ניתן היה להבין על-כך גם בין השורות מהידיעות שהופצו על ידי המפקדות העליונות של צבא-גרמניה. ובכן, אבא היה מקשיב, בכל פעם במקום אחר, לידיעות מלונדון ותמיד היה מספיק לחזור למחנה לפני שעת העוצר. ידענו על תנועת החזית מכיוון מזרח אלינו ושההתקפה נערכת לשביעות-רצוננו. דבר זה היה מורגש גם בקרב הגרמנים ואפילו אצל שוכני המחנה. הגרמנים, באופן בלתי מוחש לסביבה, אבל באופן הדרגתי, היו מחסלים את רכושם. את בתיהם והראיה – ההזמנות לארגזים שונים, שהיינו מקבלים בבית-המלאכה שלנו. ההזמנות הללו היו מבוצעות, כמובן בהתלהבות ובזמן. בעקבות הרכוש יצאו הילדים אחריהם הנשים והמשפחה הקרובה ביותר. ובמחנה בזמן המפקד היו חסרים מדי בוקר אסירים, אשר הצליחו לעבור לצד הארי ושם למצוא מקלט ומחבוא.

כאשר בחורף 1944 הרוסים ערכו את ההתקפה הגדולה, החלטנו, שזהו הזמן הראוי לבריחה, מה עוד, דובר אודות חיטול המחנה שלנו והעברתו ליאסלה או לקוסנו. לעזר הייתה לנו ידיעה ממשפחת לבנברג, - המקורבת לנו, אשר חיה בבונקרים אצל אירן פראנק הקומוניסט, ביערות בסביבות נאחויוביצה. הם שהו שם מאז מספר חודשים מרגע חיטול בתי-המלאכה העירוניים. יחד איתנו היה מתוכנן שיבואו לאותו מחבוא קובה הולצמן עם טינקה ומולי הקטנה. המשפחה שלהם עברה מזה זמן-מה אל משפחת לבנברג. לא היו לנו הכנות גדולות. טוסייה שמה את כל החפצים ההכרחיים לתרמיל-גב קטן. הדבר הכי דרוש לאבא היה תרמילו הרפואי עם המכשור ושקית המכונה "ארוחת-בוקר" עם תרופות. הרי תפקידו של אבא היה להיות רופא המחבוא. צריך היה רק לקבוע מועד הבריחה, קשר עם מדריך ומקום מפגש וכן את אמצעי ההובלה.

בחדש מרץ, ממש לפני מועד הבריחה, עת הגרמנים נסוגו לאורך כל קו החזית המזרחית, קיבלנו בנגרייה הזמנה למספר מאות ארגזים, המיועדים למסמכים חשובים במיוחד אודות הנהלת בתי-זיקוק נפט ומוסדות חשובים אחרים בעיר. צריך היה להקציע חלקים מוכנים ולהכין מהם ארגזים. לביצוע העבודה קיבלנו שלושה ימים וכך עבדנו כמעט ללא הפסקה ולא חזרנו בלילות למחנה. מצב-רוח מדומם ליווה את עבודתנו. האמנו שמתקרבת לקצה התקופה הסרגית והחשוכה של הכיבוש הנאצי. כשהגעתי הביתה ב-28 למרץ, אבא כבר לא היה. אמא ואני אכלנו דבר – מה בחיפזון, האוכל בקושי עבר בגרון, יותר-השתייה. חיכינו לערב עד לשעה שבע בערך, השעה שבה ליוו את הקבוצה שהייתה ממוקמת ברחוב יאן.

שוטר מוכר, שהיה בסוד העניינים פתח את השער וקרא כמו בכל יום "מי לרחוב יאן?" רק אנחנו יצאנו איתו ואחר כך, ברחוב כמעט ריק מאדם בשעה זו, הורדנו מעלינו את הסרטים. השוטר המשיך לכיוון יאן ואנחנו פנינו הצידה לרחוב ז'ופנה. בדרך הצטרפה אלינו טוסייה עם תרמיל-הגב ושילבה את זרועה עם אמא, ואני המשכתי בעקבותיהן. בדרך בז'ופנה עבר על פנינו שוטר אוקראיני ואחריו שני אנשי המשמר הגרמני. פנינו לרחוב פסטבניק והמשכנו לכיוון הכנסייה הרוסית העתיקה. כאן פגשנו את אבא וכשהגענו לשער-העליון (גלובנה בראמה) המתנינה כבר עגלת איכר רתומה בשני סוסים, ועליה סינקה ומולי. במושב העגלון ישבו וסיל וקובה. קפצנו במהירות גם אנחנו ויצאנו לדרך. כשעברנו דרך קצרה, חסמה את דרכנו משאית מלאה חיילים. התברר שהייתה להם בעיה עם הבלמים. עברנו את המכשול הזה והמשכנו הלאה. יצאנו את העיר והתחלנו לעבור על-פני כפרים וכאן הגברים ירדו מן העגלה והלכו לידה כשהם מדי פעם לוגמים יי"ש מבקבוקים, ואנו, גם כדי ליצור רושם טבעי, זמזמנו איזו מנגינה אוקראינית. בסביבות השעה שתיים או שלוש לפנות בוקר הגענו ליער. כאן המתין לנו "בטיקו" – באוקראינית אבא – והתחלנו את המסע בשלג עמוק אל מקום המקלט שלנו. בסקו מצויד בתרמיל-גב גדול מלא דברי-אוכל הכיר היטב את הדרך והיה רגיל למצעד שכזה, אך אנחנו, בני-עיר, בנוסף לתנאי החיים ומזג האוויר, היינו כבר כמעט באפס-כוחות. לפנות שחר מוקדם, קובה עם מולי הקטנה על הידיים ועם סינקה, הגיעו למקום המקלט שלהם, ואילו אנחנו צעדנו כחצי שעה נוספת – והיינו במקום. המראה הזה לא ניתן לשכוח.

בבקתה שנחפרה ביער ונבנתה, מכוסה בבולי-עץ, כמו במכרות, שגודלה שניים-שלושה מטר וגובהה כשני מטר, בה מסודרים ארבעה דרגשים מרופדים בקש וחציר, התמקמו שמונה אנשים כחושים ועלובים. היה שם מטבחון אחד קטן ומנורת-נפט אחת. הרצפה – אדמה קשה. המקום הזה גרם להורים הלם. קיבלנו לעצמנו את הדרגש המיועד לנו והתחלנו בחיים חדשים, דומים לאנשי-מערות של זמננו. וכל זה – מטרה אחת לו – לשרוד. חברנו לגורל היו מודעים לבואנו, הידיעות שהבאנו עמנו וקבלת אנשים חדשים תרמו לעידוד. לפי קצב התקדמות החזית, אשר באותו זמן התפתחה בסביבות טרנופול, עשינו חישוב שהשחרור חייב לבוא עלינו בעוד כחודש ימים. אך היה אחרת. צבא-ברית-המועצות עצר במבוא לטרנופול בהמתנה לתגבורת כדי להכות באויב בסוף יוני.

ובינתיים חיינו חיי יום-יום, בישלנו, אכלנו, סידרנו בלילות וישנו ביום. לצרכינו היינו יוצאים אל מחוץ למקלט בשביל שצוין על-ידי קליפת עץ מוארת ליד המעיין שעבר באותו מקום וירד מן ההרים. חפרנו באדמה מקום לנורות והסווינו אותו בעלים יבשים וענפים גדולים. הפעילות הזאת הייתה חשובה עד מאוד, אחרי שבטקה היה מביא מזון בלילה. היה זה וסיל או הריניה ולהם לפעמים עזר קובה, הסיו בודשטיין או יואל אחיו של קובה, אשר היו יוצאים לסף היער. מתפקידי היה – הסוואה, סידור המיטה – ז.א. יציקת חלב הנר על הנעצים, ניקוי הבגדים מכינים ופרעושים. אבא לעתים קרובות הסתובב בין המקלטים והעניק עזרה לחולים ואפילו הובא מספר פעמים אל הכפר לביתם של המטפלים בנו, כאשר מישוהו שם חלה, ובמיוחד ילדים. ביקור כזה היה מלווה באמצעי זהירות מיוחדים ומסביב לבית היו ניצבים בני-הבית למשמר, מצוידים בנשק. פעמיים עברנו רגעי-פחד וחרדת-אימה, עת הגיעו אלינו ידיעות, שאנשי בנדרה האוקראינים הלאומניים נמצאים בסביבה ומתקרבים

למחבוא שלנו. ואז צריך היה לעבור אל המקלט השני למשך מספר ימים, עד יעבור זעם. באותו מקלט, הגדול יותר משלנו, צריך למקם פרט לשנים-עשר האנשים השוהים שם עוד אחד-עשר נוספים. האווירה הייתה שם קשה ביותר, כי אי-אלו אנשים שהו שם כבר כשנתיים והעצבים שלהם היו מתוחים עד אפס-מקום. עד אין קץ. לפעמים היו פוקדות את השוהים שם התקפות-הלם התקפי-עצבים או טירוף, אשר ניתן היה להשקיט ולהרגיע רק על-ידי זריקת הרגעה. במהלך הזמן הועברנו למקלט-חדר מרווח, שהיה בעינינו כמצב-מותרות.

באמצעות וסיל, אשר מפעם לפעם היה נוסע לדרוהוביץ', המשכנו את הקשר עם טוסייה ועם אולס וכך יכולנו עוד למכור משהו מהחפצים שעוד נותרו לנו והודות להם היינו מקבלים תה וסוכר ומה שחשוב יותר - מידע. למרות אי-הנוחות, שהותנו ביער היה אטרקטיבי ביותר, והרי בהשוואה ליהודים אחרים המסתתרים, שחיו ללא קשר עם העולם החיצון, ללא אור-היום וללא מרווח – והיו מקרים, כאשר ביום הייתי מתעורר משנתי, הייתי יוצא בחשאי מן הבונקר, מתיישב על אבן או גזע-עץ ומביט ביער. פעם, לא רחוק ממני עבר עדר איילות, פעם אחרת רץ על-ידי שועל או שפן. והרי היה זה זמן בואו של האביב, היער לבש ירוק, היה מרשרש ברוח ומתמלא שירת ציפורים. פעם טעתה בקרבת מקום פרה והיה צריך לגרש אותה במהרה טרם יגיע רועה לחפש אותה.

פעם, היה זה בסוף מאי, עת ישבתי לפני פתח המקלט והרהרתי כיצד יראה העולם שאחרי המלחמה, שמעתי מטוס המתקרב במהירות, ובאמת-מטוס טס נמוך מעל ליער. היה בצבע-חול ובכנפיו, כאות היכר-עיגולים צבעוניים. ובכן – זה לא היה מטוס גרמני, וגם לא סובייטי. וכך, ביושבי על האבן השתדלתי לפענח את החידה, והנה עוד, בשלושה גלים, עברו מעלי אחת-אחת, טייסות וביניהן מטוסים עם כוכבים לבנים. כעבור מספר רגעים נשמעו התפוצצויות עצומות מלוות ביריות תותחים לא מסודרות מבוהלות ומיד לאחר מכן טרטור המטוסים שעזבו את המקום. כעבור מספר ימים נודע לנו שה"פולמין" ותחנת הרכבת בדרוהוביץ' הופצצו על-ידי מטוסים אנגליים ואמריקנים שיצאו מאדמת איטליה.

בסוף יוני ניתן היה לשמוע באופן ברור וקרוב יותר יריות תותחים ממושכות וזה הועיד על-כך שהחזית איננה רחוקה כבר. וכאשר המטוסים הקלים המכונים "קוקורוזניקי" הרוסים האירו את הסביבה ובעקבותיהם מטוסים ירו והכו מהמקלעים ורדפו ביריות אחרי החיילים הגרמנים הנסים בדרכים, היינו מטפסים ועולים על העצים ומשם צפינו במחזה המרתק הזה. אבל מזה זמן מה השתדלנו להיות יותר זהירים ואפילו בלילות, כי גם דרך היערות היו עוברות יחידות הצבא ההיטלרי. היינו שומרים בשניים בתורנות על הכניסה למקלט מצוידים בשני רימונים גרמניים. לא רחוק מאתנו יכולנו לשמוע מצעד יחידות החיילים הגרמנים, דבריהם וכן צהלת הסוסים העמוסים בנשק. בימים האחרונים לא הבערנו אפילו את תנור-המטבח שלנו. והנה, פתאום הכל השתק ורק היער השמיע את רשרושו הרגיל. בבוקר החלטנו אנחנו – הרביעייה שלנו: חלה, גניה, וסיל ואני לצאת ליער ללקט גרגרים וכשהגענו לשביל והתחלנו לעלות לגבעה, נתקלנו בחוטי ברזל המגיעים מלמטה. כעבור דקות ספורות שמענו נביחות כלב ושיחה בין שני גברים בשפה הגרמנית. במהרה הסתתרנו בתוך סבך. שני החיילים הגרמנים אספו את אותם חוטי-הברזל שראינו קודם מחזיקים את הכלב בשרשרת, ואשר בודאי היוו איזה קשר עם יחידה צבאית. וכאשר הם התרחקו במהרה חזרנו למקלט כדי לא להיתקל בעוד מקומות המצאם של חיילים גרמנים הנמלטים.

למחרת היום, ביום יפה של אוגוסט הופיע בטקו לאור היום, ולא בלילה כתמיד. בחולצה לבנה נקיה, מגולח, הוריד את תרמילו והתיישב על סף הדלת. מתחיל להכין לעצמו סיגריה, מדביק ניר-משי דקיק אשר הרטיב קודם ברוק ואומר בפשטות: "מחר אתם תהיו בביתכם!" ואז, ראז-איזה פלא, במקום לשמוח, והרי על פנינו הופיע חיוך, איש לא השתולל משמחה, איש לא רקד. והרי, יש לחשוב, שכך דווקא צריך היה להגיב על השחרור! ורק יואל קם, כיסה את השרפרף במפה לבנה, שם עליה שני נרות בתוך שתי תחתיות מזכוכית, שם מגבעת על הראש וטלית על גופו והדליק אותם. הוא נשא תפילה ואילו אנחנו שנשארו לעמוד כל אחד במקומו, המחשנו פתאום לעצמנו את גודל האסון שפקד אותנו. ועת שטפו מילות התפילה במנגינת הודיה אשר מלאו את כל החבורה ה"קומונה" שלנו ועפו היערה, חזרו ועמדו נגד עינינו התמונות מהעבר החשוך ופני-יקירנו הקרובים, ידידנו ומכרנו, אשר לא זכו להיות איתנו ברגע הזה ומהווים כבר רק זיכרונות מן העבר הלא רחוק. בנינו.

אחרי הצהרים הצטרפו אלינו האנשים והמחבוא השני ויחד יצאנו אל קצה היער וכאן חיכינו לרדת הערב. ראינו אורות בבתיים של שוכני הכפר ושמענו נביחות כלבים, קול צורב של גלגל-עץ שמרים דלי עם מים מפי-הבאר ולא רחוק מכאן נפתחה פתאום דלת וניתן היה לשמוע קול של אישה נוזפת בילד באוקראינית והוא עונה לה מפעם-לפעם.

אחר-כך כולנו, נקיים ומצוחצחים התיישבנו ליד שולחן גדול בביתו של באטקו, לסעודה חגיגית. הייתה מנה אחת, אבל גדושה, מלכותית: מאפה רוסי ממולא בתפוחי-אדמה וגבינה מוצק בשמנת כה סמיכה, שהכף עמדה בתוכה כמו על רגל. הלכנו לישון במעלה – הבית על קציר ודמיינתי לי לרגע שאני נמצא בטיול של בתי-הספר.

בבוקר מוקדם עזבנו בקבוצות את ביתו המכניס-אורחים של בעל הבית ונפרדנו בהתרגשות מבני-הבית והמשפחה ומחברנו לגורל. יצאנו לדרך והנה הגיעה משאית צבאית הנוסעת לכיוון דרוהוביץ'. ביקשנו שתסיע אותנו. ירדנו בפינת סמבורסקה ומיצקיביצ'ה. שלוש דמויות עלובות, לבושות בגדים בלויים, שניצלו בנס. אבא לבוש ז'אקט עם צווארון-חורפי, גרביים גבוהות ונעלי-צבא ישנות. אמא במעיל אפור מדולדל על-ידי רטיבות, מצנפת על ראשה ונעלים גבוהות, רקובות. עמדנו רגע, הסתכלנו על הרחוב המוכר, על הבתים ולא ידענו לאן ללכת, ממי או ממה להתחיל. החלטנו ללכת ראשית אל אולס' ואחר-כך אל טוסייה. צעדנו לאורך רחוב מיצקייביץ', עברנו ליד בית-החולים, הציבורי לשעבר וירדנו ברחוב סולנה. התחלנו לחיות מחדש.